

Éber Márk Áron

Sziszifusz hegymenetben

Megjegyzések Melegh Attila *On the East–West Slope* című könyve kapcsán

„Az 1945 után születettek jelentős részének a Kelet–Nyugat felosztás (...), miszerint minden, ami nyugatabbra található, szükségképpen magasabb rendű a keletinél, természetesnek és örökkévalónak tetszett” – írja a román történész, Sorin Antohi.¹ Tegyük fel, hogy ez a régiókban igen elterjedt beállítódás valójában éppen az imperialista „Nyugat” tudatgyarmatosításának eredménye. Pontosabban: a „kapitalista vilárendszer” ideológiája, amelynek bizonyos elemeit ráadásul kényszeríteni sem kell, hiszen balga módon önként vesszük át. Melegh Attila e kiindulópontja kellően provokatív ahhoz, hogy elgondolkodjunk rajta...

„Kompország (...) csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza” – írta Ady, és azóta sem kell magyarázni egyetlen kelet-közép-európainak sem, miről beszélt. Kelet és Nyugat között „valahol középen” vagyunk „mi”, s talán nem is az ország utazik, hanem a két part közelít vagy távolodik folyton. Mintha a „történelem viharai” következtében a határok mozognának, miközben „mi” rendületlenül állunk Közép-Európában, „Európa közepén” (még több önámítással: „Európa szívében”).² Híd vagyunk Kelet és Nyugat között,³ korábban a „kereszténység védőbástyája”, s később „sem rés, hanem erős bástya” a keleti blokk erődjén. Számos metafora áll a rendelkezésünkre, hogy értelmezzük helyzetünket, s nagy ritkán még gazdagodik is e készlet. Melegh Attila könyvének megjelenésével is erre nyílt alkalom.⁴

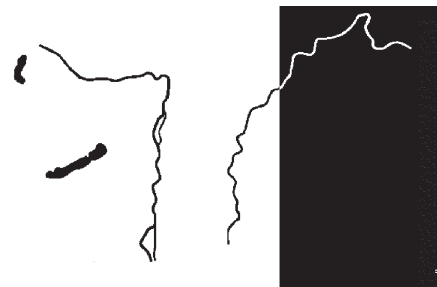
Melegh a szimbolikus „Kelettől” a „Nyugat” felé magasodó civilizációs „emelkedő” képzetét ajánlja, amelyre a nyolcvanas években fokozatosan Kelet-Közép-Európa országai is felkapaszkodtak. Az emelkedőn terhes múltjukat apatikus keserőséggel vagy éppen naiv lelkesültséggel hegynek felfelé görgető posztoszocialista nemzetállamok voltaképpen tragikus hősök. A Melegh rajzolta képet kiegészítve olyan Sziszifoszoknak tekinthetők, akiket „fentről” a „Nyugathoz való csatlakozással” hitegetnek, s akik önmagukat „az Európába történő visszatéréssel” áltatják. Ha egy pillanatra is úgy éreznék, ez már sikerült, egészen

biztosan tévednek – mondja Melegh –, másnap úgyszólván kezdhetik a kapaszkodást újból, előlről. A meredélyen állva egyetlen vigaszuk, hogy alattuk is van valaki; legfőbb bánatuk, hogy felettük is mindig lesz. A Nyugathoz való „felzárkózás” – sugallja Melegh – elérhetetlen idea: sziszifuszi projekt.

Ám a hegymenet mégsem „Zeusz átka” – ez már a mitológikus kép határait jelzi –, a szerző szerint ugyanis az emelkedőt a hierarchikusan szerveződő globális kapitalista rendszer emelte és tartja fenn, s ha a lehajtott fejű robotlók végre feltekintene, és „hamis tudatukat” a valós összefüggésekhez igazítva a Sziszifoszok „önmagáért való osztályává” válnának, „együtt hegyeket mozgathatnának meg”. A diagnózisban burkoltan a javasolt terápia is benne rejlik: a szerző célja egy kritikai elmélet kidolgozása, vagyis az imaginárius Kelet–Nyugat lejtő tudásszociológiai leírása és bírálata.

A Kelet–Nyugat diskurzus

Melegh Attila nem annyira újszerű, ám igen szuggesztív kiindulópontja, hogy a régiókról szóló politikai és közéleti diskurzusokban a Kelet–Nyugat megkülönböztetés a negatív-pozitív értékeléssel kapcsolódik

össze.⁵ Minden, ami – a lehető legtágabb értelemben véve – értékesnek, követendőnek, vágyottnak számít, a „Nyugathoz” kapcsolódik, míg ami meghaladandónak, eltávolítandónak, megvetendőnek, az a „Kelethez”.⁶

Természetesen ez Melegh szerint sem volt mindig így, az Európán keresztül húzódó vasfüggönnyel a jaltai világrend még két rivalizáló, de közel azonos erejű modernizációs modellt választott el egymástól. Az ideológiai alapon szemben álló felek teljesítményét mennyiségi mutatókon mérték, a cél minden tekintetben a másik túlszárnyalása volt, s csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá, hogy – mint a delphoi jóslat is szövelt – „a két birodalom közül az egyiknek el kell buknia”. Régióknak államai az olajválság hatására fokozatosan eladósodtak, így a keleti blokk mellett a rivális nyugati piaci rendszer felé is elköteleződve „kettős függőségük” kiteljesedett.⁷ A kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlásával kialakuló egypólusú, Nyugat-centrikus világrend kihívás nélkül maradt. Minderről Melegh azonban csak utalásszerűen tájékoztat (191–196).

A diszkurzív rend ebből következő megváltozása ugyanis jobban érdekli. Állítása szerint a mennyiségi elvű modernizációs diskurzust a „nyugati eszményektől” való távolságot civilizációs fokozatokként értelmező beszédmód váltotta fel (40–48). A Kelet–Nyugat emelkedő újrakonstruálásaként értelmezi például a főként csehszlovák, magyar és lengyel értelmiségiek között meginduló „Közép-Európa” diskurzust, amellyel az önmagát a „Kelet által elrabolt Nyugat” pozíciójába helyező régió értelmisége stratégiára lelt a Szovjetunió, valamint a „valódi Kelet-Európa” szimbolikus eltávolításához (Antohei kifejezésével a szimbolikus földrajzi értelemben vett „horizontális mekküléshez”).⁸

Azóta politikusok és írók, véleményformáló értelmiségiek és a nyilvános térbe óvatlanul bemerészkedő kisemberek különböző terminológiával és hangsúlyokkal ugyan, de nap mint nap felszínre hozzák a Kelet–Nyugat epiztemé variációit. Melegh Nádas Péter novellájától Orbán Viktor megszólalásáig, a liberális Szent-Iványi István helyzetértékelésétől a *Demokrata* publicisztikájáig fogja át a honi közbeszéd jellemző pozícióit, és vezeti azokat vissza a lejtő diszkurzív rendjére (9–18, 49–50, 90–95, 112–124). (A politikai jobboldal őszi beszéd utáni „gátszakadása” talán némileg módosította a képet – erősen kétséges ugyanis, hogy a Kossuth tériek, illetve Hunnia újrateremtésének hívei is eszményként tekintenek-e a „Nyugatra” –, a könyv véglegesítése miatt azonban e fejleményekre Melegh már nem tudott reflektálni.)

Olvaszuk csak: „Nyugatos nép a keleti önkény háló-jában. Ez a magyarok tragédiája, amelyet a XX. századi

kommunizmus hozott a nyakunkra.” Majd: „A kompromisszág még mindig imbolyog Kelet és Nyugat között. A korrupció, az idegengyűlölet, a rasszizmus keleti hínárja nehezen enged el minket.” Noha az első – a könyvben nem szereplő – idézet a Fidesz elnökének 2007. október 23-i ünnepi beszédéből, a második az SZDSZ fentvezett ügyvivőjének Melegh által is idézett 2001. augusztusi interjújából való, az érvelés magva egyezik.⁹ Az ún. jobb- és baloldal „mimetikus versengésének” (Antohei) értelme és tétje a saját álláspont megfeleltetése „a nyugatinak”, egyúttal az ellenfél (felfogásának) „keletiesítése”, „orientalizálása”. A Kelet–Nyugat lejtő mint diszkurzív rend tehát folyamatos osztályozási harcot – a felfelé kaptatók kategorizációs küzdelmét – jelenti. Bourdieu-vel szólva: „A harcok tétje (...) a szeparálás, a megkülönböztetés (distinction), a kettéválasztás (diakrisis, discretio) hatalma, ami a feloszthatatlan folytonosságban diszkkrét egységeket, a differenciálatlanból differenciákat hoz létre.”¹⁰ A kérdés mindig az, hogy a lejtő egyes pontjain állók kiket és miket láttatnak „keletinek” vagy éppen „nyugatinak”.

Az emelkedő – vagy lejtő – metaforájával ugyanakkor távolról sem kizárólag a nemzetállamok értelmezhetőek Sziszifoszokként, hanem az egyes közép-kelet-európai közszereplők (pártok, civilszervezetek és tömegkommunikációs médiumok), valamint az élettörténeti elbeszéléseiket akaratlanul is a Kelet–Nyugat diskurzussal egybefonó magánemberek egyaránt. Valamennyien ott helyezkednek (el) a – bourdieu-i „osztálypozíciók” univerzális hierarchiájának megfelelő – képzeletbeli „lejtőn”.¹¹ Egy ilyen aszimmetrikus hatalmi szerkezetben a „feljebb lévő” – Bourdieu-nél az „uralkodó osztályok” – elvárásait és értékelési rendszerét kifejező struktúrák belsővé tétele, valamint a megfelelés vágya a „lejjebb lévőktől” történő elhatárolódáshoz, „disztingváláshoz” vezet.¹²

Hogy e gondolat Kelet–Nyugat referenciára alkalmazása nem teljesen újszerű, nem meglepő (elég, ha csak a szerző hasonló felfogást képviselő kollégája, Böröcz József elemzéseire gondolunk).¹³ Mivel azonban Melegh megőrzi saját hangját és vizsgálati terepét, valamint kialakítja a narratív interjúk elemzését a diskurzusanalízis apparátusával összekapcsoló módszerét, mindez semmit sem von le az érdemeiből. A könyv összességében a szerző munkaerő-piaci migrációval, közéleti és népesedéspolitikai diskurzusokkal, globális szereplők geokulturális térképeivel, valamint a narratív identitással kapcsolatos korábbi kutatásait összegzi a Nyugat–Kelet lejtő koncepciójában. Hogy felfogását pontosabban érthessük, érdemes röviden áttekinteni azt a tudományos igényű diskurzust, amelyhez könyvével csatlakozik.

Az orientalizmuskritika és a (poszt)koloniális tanulmányok kánonja

Vizsgálódásait rendező elméleti irányzatokról szólva kiindulópontként Melegh a tudásszociológia klasszikus szerzőire támaszkodik. Karl Mannheimnek a liberális-humanitárius eszméről mint utópikus tudatról alkotott felfogásával értelmezi például az emelkedő csúcsának délibábját, vagyis a Nyugat azon elérhetetlen kívánalmainak rendszerét, melyet mint „mérce” a felzárkózni és csatlakozni kívánókkal szemben támasztottak – egyebek mellett az EU-integráció kapcsán. (A demokráciát garantáló intézmények stabilitásáról, az emberi jogok tiszteletben tartásáról, a törvényesség és a jogállam kiépítéséről van szó, és így tovább).¹⁴ Hogy időközben az Európai Unió tagja lettünk, nem vette el érvei élét, sőt egyebek mellett a „kétsebességes Európa” körüli huzavona is kétségessé teszi beérkezésünk sikerét: mintha Sziszifosz-Magyarország ismét a már meghaladottnak vélt meredélyen találná magát.

Mannheim mellett Reinhart Kosellecknek az aszimmetrikus ellenfogalmakról kifejtett koncepciója is kapóra jön szerzőnknek, amikor a „nyugatival”, illetve az „európaival” ellentétes, alacsonyabb rendű „jelöletlen másik” kihantolásával arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy a régió kicsiben és nagyban „a különbségeket értékkülönbségekké transzformáló” (29) globális piaci rendszer, a „gyarmatosítás”, illetve „gyarmatosítottság” (*coloniality*) áldozata. (Hogy mindez szerinte tényleges faji különbségeket nélkülöző rasszizmushoz is vezethet, arra még visszatérünk.)

A szerzőt ténylegesen inspiráló irányzat azonban az itthon talán kevésbé meghonosodott orientalizmus- és posztkolonializmus-diskurzus. Mint egyik publicisztikájában írja, a kelet–nyugati hatalmi aszimmetria „leírásában persze nincsen semmi új, lásd Böröcz, Tamás Gáspár Miklós, Said, Wolff, Todorova, Antohi vagy éppen Samir Amin írásait, amelyek mindegyike értelmezte a civilizatorikus lejtőt (...) A lejtőn lefelé széttekintő nyugati orientalista és birodalmi tekintet szociológiája már jól ismert a koloniális múlttal foglalkozó kutatók előtt. Csak a nagybirodalmi múlttal nem rendelkező kelet-európai szociológusok előtt kell küszködni azzal, hogy az itt feltárt fogalmakat használhassuk.”¹⁵ Lássuk hát a „kánont”!

A főként a foucault-i megközelítésre és módszertanra hivatkozó Edward Said elemzése a szóban forgó irányzat megkerülhetetlen alapműve, amelyben az orientalizmust mint a Kelet világáról Nyugaton kialakított domináns képzetek rendszerét, a közelebről meghatározhatatlan Közel-Kelet (*Orient*) nyugati „megteremtését”

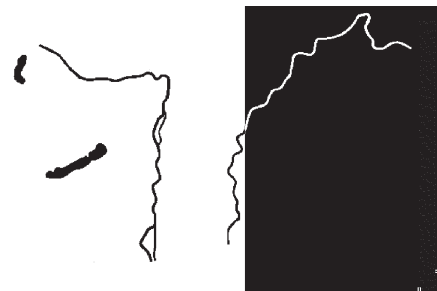
elemzi és bírálja.¹⁶ A megismerés diszkurzív technikáival gyakorolt nyugati uralom saidi kritikája kapcsán felmerült a kérdés: mi a helyzet a Kelet és Nyugat között félúton elhelyezkedő „szürke zónával”, e köztes-Kelet-Közép-izé-Európával?¹⁷

Az orientalizmusbírálatot a saidi intencióhoz hűen Kelet-Európára alkalmazó első munka Larry Wolffé.¹⁸ Maria Todorova a Balkánról alkotott képzetek történetének megírásával ennél árnyaltabb képet fest; szerinte a „Balkánra” mint a különbségeket magában foglaló kategóriára nem alkalmazhatók a lejtőhöz hasonló kontinuum értékelési rendszerek.¹⁹ Szemben Todorovával, aki egyértelműen elutasítja az orientalizmus-, illetve a kolonializmusséma alkalmazását a „balkanizmusra”, Melegh a radikálisabb Wolffhoz áll közelebb. Mint írja, történeti elemzésében „Wolff kimondatlanul is amellel érvel, hogy nem volt valóságos különbség az orientalista, tudatgyarmatosító technikák és aközött, amiket Közép- és Kelet-Európában használtak” (32).

Hogy Wolff megközelítésmódja nem mindenki számára vonzó, azt például Dupcsik Csaba részletes kritikája is jelzi, amelyben az imperializmuselméletek új hullámával, illetve az „euroorientalizmus” hazai kritikusaival (Böröczcel, de különösen Meleghgel) száll vitába.²⁰ Nézeteltérésüket jól jelzi, hogy míg Dupcsik egyértelműen Todorova műve mellett teszi le a voksát,²¹ s egyúttal kikel Wolff könyve ellen – amely szerinte „állatorvosi lóként magán hordozza az OMI [vagyis: az Orientalizmus és egyéb Másságtudományi Irányzatok] minden lehetséges hibáját”²² –, addig Melegh, Böröcz és maga Todorova is elismeri Wolff teljesítményét. Sőt, Melegh szóban forgó könyvének hátlapján éppen Wolff ajánlása olvasható.

Meleghet egyfelől láthatóan inspirálja Milica Bakić-Hayden „teljesen és rendszeresen soha ki nem fejtett” (5) elemzése a volt Jugoszlávia „beágyazott orientalizmusáról” (*nesting orientalism*).²³ Melegh könyvének korábban tervezett címe – *East in the East* – is vélhetően e belső, „csúszkáló” Kelet-kategória relatív használatára hívta volna fel a figyelmet, befejezve azt, amit Bakić-Hayden elkezdett. Másfelől azonban Todorova Balkánról szóló „polemikus és erőteljes könyve” (34) jelentős probléma elé állítja Meleghet. Todorova kiegyensúlyozott elemzésére hivatkozva ugyanis – amelyet Iver Neumann Európa belső, marginális „másikjáról” írott elemzése is alátámaszt²⁴ – könnyen támadhatók Melegh határozott kritikái ambíciói.²⁵

Harmadik utat keresve Melegh számos más – itt nem részletezendő – megközelítést is áttekint, majd rátalál ugyan David Kideckel köztes koncepc-

ciójára, a „kategorialis orientalizmusra” (35),²⁶ egy fontos kérdésre azonban még e hosszas vajúdas után sem ad választ. „Még nem világos – írja –, hogy Kelet- és Közép-Európára alkalmazható-e az orientalizmus [sémája] vagy sem?” (37). A válaszra adandó „igent” már régóta sejthetjük, az érvelés azonban meglepő fordulatot vesz: „Úgy tűnik, a kérdés *egyedül* a rasszizmusra koncentrálna válaszolható meg, amely – úgy találtuk – alátámasztja az orientalizmus, a kolonialista és posztkolonialista mintázatok diskurzusait” (37. old – kiemelés tőlem). Itt azonban egy speciálisan tágan értelmezett rasszizmusról van szó.

Biopolitika, rasszizmus és népesedéspolitikai diskurzusok

A faji és nemzeti kisebbségek hátrányos megkülönböztetése különösen érzékeny probléma e régióban, így fontos tisztázni, mit ért Melegh „funkcionális”, illetve „kulturális” rasszizmuson. „Foucault lényegi állítása – mondja Melegh egy interjújában –, hogy a rasszizmus benne rejlik a biopolitikában, amikor is funkcionálisan elkülöníti a társadalmi csoportokat aszerint, hogy kit tart támogatásra méltónak, és kit szeretne »hagyni meghalni.«”²⁷ Foucault szerint – a kínzással, tortúrával és kivégzéssel a halál felett gyakorolt hatalom után – a 18. században a népesség összeírására és számszerűsítésére létrejövő állami statisztikai rendszerek lehetővé tették az élet feletti állami hatalomgyakorlás egyik új formáját, az ún. biopolitikát.²⁸ „Foucault szerintem teljesen jogosan pesszimista, azt állítván, hogy a rasszizmus nem a biopolitika vakvágánya, hanem alapvonulata. Ugyanis el kell dönteni, hogy amikor az életről gondoskodunk, kinek az életét tartjuk védendőnek, és kinek az életét nem”²⁹ – mondja Melegh ugyanabban az interjúban.

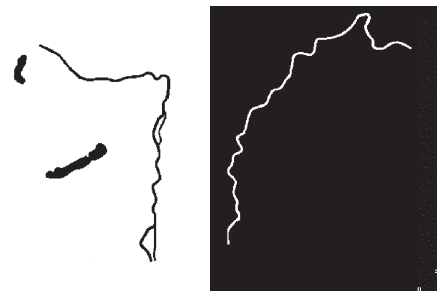
A termékenységi, születési és halálozási arányszámokat vizsgálva a hatalom az egyes népességcsoportoknak juttatandó (vagy nem juttatandó) támogatásokkal aktívan alakíthatja az életésélyeket. Melegh, aki a Népeségtudományi Kutatóintézet munkatársa, e politikák mint népesedési diskurzusok történeti összehasonlító vizsgálatával meggyőzően mutatja be, hogy a biopolitikai rasszizmus mint a különféle népességcsoportok „értékességéről” (azaz támogatandóságáról) kibontakozó vita távolról sem csak a „bűnös” Keletre jellemző, hiszen már az angol-szász malthusiánus népesedési diskurzusokban, valamint az Egyesült Államok bevándorlási politikájában is jelen volt. (Kérdéses marad persze, hogy Melegh szerint ki gondolta egyáltalán, hogy ez csak a Kelet sajátja volna?)

Megtudhatjuk továbbá, hogy a „demográfiai átmenet elméletének” alap gondolata is ebből a kontextusból származik, s azt is, hogy ennek a globális népesedési tendenciákra történő kiterjesztése és „cselekvési tervként” való újraírása milyen nagy szerepet játszott a harmadik világ „túlnépesedésének” – távolról sem humánus és távolról sem civilizált – „kezelésében” (50–76).

Később, a kelet-európai és a magyar népesedési diskurzusok és univerzális támogatási rendszerek szelektív- (tehát megkülönböztető) válásával végigkövethetjük az utat egészen a zámolyi romák kivándorlásának összekövés-elméletre hajazó magyarázataiig, a többoldalú orientalizáló és stigmatizáló stratégiák kibogozásáig (76–96). A Meleghnek tulajdonítható, első hallásra rendkívül arrogáns tézis – miszerint a gyarmatosító és orientalizáló nyugati „kutyából” máig sem lett szalonképes európeér „szalonna”³⁰ – a népesedéspolitikai diskurzusokról szóló fejezet elolvasásával már érthetőbbé válik, még ha nem is értünk vele mindenben egyet. Elemzéseiben például aligha találunk olyan kelet-közép-európai közszereplőt, akit nacionalista, rasszista vagy orientalizáló hajlama miatt ne ítélne el. Úgy tűnik, az ország és a régió globális helyzetét érintő közéleti eseményeket csak akkor vonta be az elemzésbe, ha alkalmat adtak az általa botrányosnak minősített történések kritikájára (lásd még 9–19). Márpedig az elmúlt években bőven talált erre alkalmat: a státustörvény, 2001. szeptember 11., a zámolyi romák exodus, az EU-népszavazás, az iraki háború megindítása, valamint a kettős népszavazás apropóján Melegh minden esetben tollat ragadott, és – jobbára publicisztikákban – hangot adott felháborodásának.³¹ A közéleti és politikai diskurzusok könyvben szereplő elemzéseit tulajdonképpen e korábbi írásait foglalják össze; és noha a kötetben már nem fogalmaz olyan vehemensen, azért még érezhető a hazai pártpolitikai térképen egyébként elhelyezhetetlen szerző jellegzetes megközelítésmódja.

Globális aktorok és a kritika heve

Hasonló a helyzet a globális aktorok (transznacionális nagyvállalatok, globális alapítványok, fejlesztési bankok és egyes nemzetközi újságok) geokulturális térképeinek elemzésénél is (100–112). Jóllehet az önálló tanulmány formájában publikált elemzést itt is finomította, Melegh diskurzus-elemzési eljárása még mindig gyakran „belemagyarázásnak” tűnik.³² Mintha esélyt sem adna az elemzett szereplőknek arra, hogy ne a „gyarmatosító”, „orientalista” és/vagy „imperialista” kategóri-

ájába kerüljenek. Persze érthető, hogy Melegh az „egységesülő világ”, a deterritorializáció és más, a globalizációval kapcsolatos „üdvörténet” cáfolatára törekszik – mint írja: „A globalizáció eszméje egyaránt felidéri a határátlépés, valamint a falak felépítésének és megvédésének képzetét” (100) –, elemzése azonban féloldalas marad. Mint azt további kritikáiban Dupcsik Csaba is megfogalmazta, normatív-kritikai intenciója gyakran csiki-csukit játszat Meleghgel: talán nincs is olyan „nyugati” megnyilatkozás, amiben ne találna legalább „latensen megbúvó” orientalista elemeket.³³

Ám ha közelebbről nézzük, kiderül, hogy Melegh elsősorban nem Nyugat-ellenes. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az uralkodó diskurzus helyett az euroorientalizmus képviselői (így Melegh is) a Keletet fel- és Nyugatot pedig leértékelik. De még csak nem is pusztán arról, hogy az orientalizmus elítélését megfordítva Melegh (és Böröcz) „occidentalisták” (kimondva-kimondatlanul esszencialista Nyugat-képet kialakító kutatók) lennének, akik a Nyugaton kialakított és főként Nyugaton fogyasztott kritikai kánon szerint a Nyugat nyelvén bírálják a Nyugatot. (Dupcsik kritikája lényegében ezt állítja).³⁴ Melegh is igyekszik elhárítani ezt a félreértést interjújában: „Az úgynevezett »kelet–nyugati civilizációs lejtő« gondolata nem arról szól, hogy a Nyugat milyen csúnya, hanem hogy ezekben a hierarchikus rendszerekben a hierarchia minden szintjén (alul, felül, közepén) mindenki ostobán fog viselkedni a hierarchiából következően.”³⁵

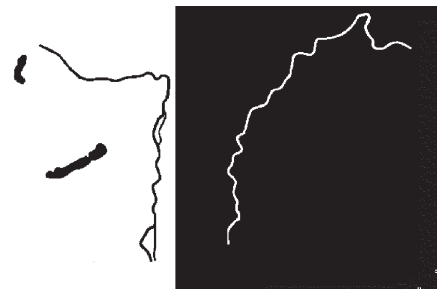
A hierarchikus diszkurzív rendet pedig a hierarchikus világrend hozza létre, hiszen „A Kelet–Nyugat lejtő alapvető gazdasági és társadalmi feltétele a kapitalista világ-gazdaság léte” (191). Melegh tehát elsősorban nem a Nyugatot bírálja, hanem az „egyenértékesítő és redukcionista piac”³⁶ elvén működő *globális kapitalizmust* (bár a kettő nehezen választható el egymástól). „A halandóságbeli különbség nem egyedi ügy – érvel interjújában –, hanem a társadalmi egyenlőtlenség egyik legtisztább formája. A migráció ugyanígy egyenlőtlen viszonyok megjelenése. (...) Hogyha a kizárás, a rasszizmus a fő kérdés, akkor meg kell néznünk, miből táplálkozik. Akkor viszont eljutunk *azokhoz a piaci rendszerekhez, amelyekben élünk*. És hogy ezek mennyire automatikusan termelik azokat az egyenlőtlenségeket, amiket rasszista alapon el lehet képzelni, mondjuk a »demográfiai« rémek felemlegetésével (tanulatlan cigányok fognak miniket elárasztani stb.). *Tebát amikor a rossz társadalmi kapcsolatokat lokalizáljuk egyes csoportokban*.”³⁷

Melegh a nacionalizmust, a rasszizmust, valamint az esszencializáló, orientalizáló és kirekesztő hatalmi technikákat a lejtő logikájából, azt pedig a globális kapitaliz-

musból eredezteti. Tulajdonképpen tehát a kapitalista rendszert mattolja be rendre (legfeljebb) két lépésben. Úgy tűnik, Melegh feltételez egy olyan gazdasági-politikai rendszert, amely nem hoz létre (ilyen mérvű) egyenlőtlenségeket, és a jelenlegi piaci rendszerek kritikáját erre hivatkozva fejt ki.³⁸

Máskülönben nem is volna érthető, hogyan oldja fel a könyv bevezetésében megmutatott „liberális paradoxont”, miszerint a nyolcvanas évek elejétől fokozatosan europaizálódó és nyugatosodó, vagyis normalizálódó kelet-közép-európai államokban paradox módon felélenkült a nacionalizmus, a rasszizmus, és az etnikai feszültségek is kiéleződtek. (Vö. a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásával, a délszláv polgárháborúval, és így tovább). Hogyan lehetséges ez? Az általa bírált Kelet–Nyugat diskurzus a tovább élő „keleti jegyek” felszínre kerülésével, a régió „balkanizálódásával”, a Kelet marasztaló mocsarával magyarázza a helyzetet (1–2). Melegh szerint viszont más áll a háttérben: „Ebben az értelemben a fokozatos »nyugatosodás« liberális paradoxona – mely magában foglalja »Kelet«-Európa negatív sajátosságainak (*ugly characteristics*) (újra)feltűnését, párhuzamosan annak európai integrációjával – többé nem önellentmondó. Ezek [ti. a rasszizmus, a nacionalizmus és más hátrányos megkülönböztetések] az uralom mindennapi eszközei egy olyan Kelet-Európában, amit a késő modern világkapitalizmus gépezete (újra) tőrbe csalt, és amelynek tudati mintázatait a 18. századtól kezdve a világ-gazdaság, illetve a modern/gyarmati rendszerek kísérletezték és fejlesztették ki” (196). Világos beszéd, itt már szó sincs a Nyugatról. Számos okot szolgáltat azonban a további kritikára.

Állítása elsősorban a kapitalizmus differenciálatlan felfogása miatt bírálható: keményvonalas marxistákat megszegyenítő módon *egyként* utasít el *minden* létező piaci rendszert. Fogalmilag megkülönbözteti ugyan a modern, gyarmati kapitalizmust a „késő modern” tőkés világrendszerrel, tulajdonképpen azonban egylényegűnek tekinti őket: „A Kelet–Nyugat diskurzus és a Kelet–Nyugat civilizációs lejtő szerepe, hogy fogalmakkal és szabályokkal szolgáljon a globális és lokális elhelyez(ked)éshez, és hogy kognitív perspektívákat és térképeket alakítson ki, amelyeken a különböző szereplők elhelyezhetik önmagukat, egymást és saját társadalmukat a *késő modern kapitalizmusban vagy modern/gyarmati rendszerben*” (189 – kiemelés tőlem). Természetesen a tőkés rendszerek bírálhatók és bírálendők is. Ha azonban az alapvetően diskurzusokat vizsgáló könyvében csak elvétele és utalásszerűen beszél gazdasági

folyamatokról, akkor végső konklúzióként nem illene a kapitalizmuson elverni a port. Ha mégis, akkor elegánsabb lenne, ha az elemzés *nem* a konklúzióként kifejtett kritika *illusztrációja*, hanem *megalapozása* lenne.

Másodsorban problémák adódhatnak régióknak (újra)gyarmatosításának tézisével is (korábban láthattuk, hogy ennek indoklásával a szerzőnek is gondja akadt). Mivel volna igazolható a Kelet–Nyugat diskurzus elterjesztésének értelmében vett „tudatgyarmatosítás” összemosása a gyarmatbirodalmak történetileg kialakult kolonializáló technikáival? Ez a leegyszerűsítés történetileg sem állja meg a helyét. Egyetérthetünk Dupcsik észrevételével, miszerint „szemben a posztkoloniális népek nyomasztó történelmi emlékeivel, »Kelet-Európa« népeit gyakran traumatizálta a Nyugat közönye, mint »gyarmatosítás»”.³⁹ Alekszandar Kjoszev például éppen az *elmaradó* gyarmatosításból vezeti le az „önkolonializáló kultúrák” téziséét – amelyet Melegh egyébként Tamás Gáspár Miklós koncepciójaként ismer, és Böröczre hivatkozva utasít el (125).⁴⁰ A tapasztalatok szerint *éppen régióknak felületes ismerete* róható fel a Nyugatnak,⁴¹ ami kifejezetten elmentmond a megismerés és fegyvelmezés diszkurzív technikáival véghezvitt nyugati gyarmatosításnak.

Kultúra vs. civilizáció

„E könyv – írja Melegh konklúzióként – nem egyszerűen a hatalomnak a társadalmi élet különféle szféráiban és szintjein ható »Kelet–Nyugat« mechanizmusait írja le. Ez egyúttal egy szökési kísérlet is e domináns diskurzus börtönéből” (196). Mégpedig egy szökési kísérlet a globálkapitalista világrend által a perifériára és félperifériára kényszerített diskurzus börtönéből. De ha valójában a centrum-periféria viszonyokról van szó, akkor a Kelet–Nyugat lejtő helyett nem inkább a „Nyugatról”, valamint „a világ többi részéről” kellene továbbra is beszélni? Mi a helyzet például akkor, ha a (fél)perifériák a centrum(ok)tól nyugatra vagy éppen délre helyezkednek el?

Tágabb összefüggésben lenne értelmezhető a probléma, ha az „egydimenziós” Kelet–Nyugat felosztás helyett továbbra is centrum-periféria viszonyokról beszélünk. (A lejtőnek nevezett – némiképp a „regressziós egyenesre” hajazó – „magyarázó modell” a komplex összefüggést kétségtelenül jól sűríti, de egyúttal meglehetősen le is egyszerűsíti.) Ha pedig a diskurzusok vizsgálata a cél, akkor jobban használható lenne egy olyan fogalompár, amely – pusztán annak teoretikus reflexióját alapul véve – legalább 1939 óta kifejezi a Melegh által civilizációs lejtőként leírt összefüggést. Norbert Elias klasszikus mun-

kájára gondolok a „kultúra” és „civilizáció” fogalmának keletkezéstörténetéről és jelentésváltozásairól.⁴²

A „civilizált” vagy „civilizálatlan” kifejezés mint értékelés természetesen nagyon sokféle tényre vonatkozhat, a „civilizáció” fogalmának azonban van egy ennél alapvetőbb jelentésrétege is. Mint Elias írja, a civilizáció képzete

„a Nyugat öntudatát fejezi ki. Úgy is mondhatnánk, hogy a nemzettudatát. Összefoglalja mindazt, amiben a nyugati társadalom mintegy két-három évszázada úgy látja, hogy előbbre tart a régebbi – vagy vele egyidejű, de »primitívebb« – társadalmaknál. Ezzel próbálja jellemezni a maga sajátosságát, azt, amire büszke: a saját technikájának szintjét, a maga modorát, az ő tudományos ismeretei vagy világnézete fejlettségét és még sok egyébét.”⁴³

E fogalom jelentése azonban nem minden nyugati nemzet számára azonos: főként Angliára és Franciaországra érvényes, szemben például a németek önmeghatározásával vagy – tágabb értelemben – a kelet-európai kisállamok nyomorúságával. Ez utóbbiak számára „ugyanis ez a látszatra semleges, leíró fogalom azonnal komparatív vagy normatív mércévé válik, amely rávilágít alulfejlettségükre, illetve elmaradottságukra, és tovább táplálja keserű kisebbségi érzésüket” – írja az elias-i fonalat továbbbővítő immár Csepeli György és Wessely Anna.⁴⁴ Nem sokkal később így folytatják:

„Immanuel Wallersteinnek a világgazdasági rendszeréről és annak három elkülönült régiójáról, azaz a centrumról, a perifériáról és a félperifériáról vallott felfogása a szociológiai általánosítás egyfajta keretét kínálja. (...) A civilizáció fogalma a centrumban alakul ki, ezt a periférián kritikátlanul elvetik vagy átveszik, míg a félperiféria fáradozásai arra irányulnak, hogy pozícióját mindkét pólushoz viszonyítva határozza meg, mégpedig a »Zivilisation« és a »Kultur« ellentétével.”⁴⁵

Eliasnak a második világháború előtt született sorai tehát a mai félperiferikus Kelet-Közép-Európa összefüggésében is értelmezhetők:

„Ellentétben a civilizáció fogalmával, amelynek az a funkciója, hogy kifejezésre juttassa a *gyarmatosító csoportok és nemzetek állandó terjeszkedési törekvését*, a kultúra fogalma annak a nemzetnek az öntudatát tükrözi, amelynek folyton fel kell tennie a kérdést: »Mi is a mi sajátosságunk?«; amely újra meg újra politikai és szellemi határai azonosítására és minden oldalról való védelmezésére kényszerült.”⁴⁶

Újra Csepelit és Wesselyt idézem:

„Ezért ezek a Rajnától keletre fekvő nemzetek szívesebben írják le magukat a »Kultur« kategóriáiban, amelyek újfent megerősítik és kihangsúlyozzák társadalmi létezmódjuk összehasonlíthatatlan vonásait. A kultúrának ez az értékterhelt fogalma aztán szembeállítódik a »Zivilisation«-nal, amelyet pusztán »külső megjelenésként«, hasznos, ám felületes intézményes megoldások és szokások vagy haszonelvű technikai eszközök összességéként értelmeznek.”⁴⁷

Vagyis a képzeletbeli lejtőn „feljebb” lévőket terjeszkedést célul tűző és kvantitatív összehasonlítást implikáló jelen- és jövőorientált „civilizáció” fogalmával a „lejjebb” elhelyezkedőket egy szubverzióval mégiscsak pozitívan meghatározó, lefelé elhatároló „kultúra” fogalma áll szemben. Ez utóbbi ugyanis a civilizációs vívmányokat „felszínesnek” és „formálisnak” tekinti, s a múltban kiformálódó „mélyebb” értékekre, másokkal összehasonlíthatatlan kvalitásaira büszke.⁴⁸

Hogy az imaginárius civilizációs lejtő „fentebbje” és „lentebbje” állásponttól függően határozódik meg, a civilizáció és kultúra „szemantikai lejtőjén” is jól értelmezhető. Újra a szerzőpárost idézem:

„A közép-európai (vagy közép-kelet-európai?) nemzetek paradox lelkiállapot foglyai. »Kultur«-juk elválasztja őket a Nyugattól, egymástól azonban nem. Elutasítják, hogy civilizációs szempontból mennyiségileg összehasonlítsák őket a Nyugattal. (...) Ezt a stratégiát azonban más közép-európai szomszédokra nézve nem lehet alkalmazni, mert azokról a bizonyos egyedülálló kulturális jellegzetességekről hamar kiderülne, hogy végeredményben nem is olyan egyedülállóak. A nacionalista retorika ezért újra előveszi a máskülönbösen lenézett kvantitatív mércét, és megpróbál bizonyítékokat felsorakoztatni arra nézve, hogy országa fejlettebb, civilizáltabb, és közelebb áll a Nyugathoz, mint a szomszédok. (...) Bár [e művelet] elméletileg tarthatatlan, a gyakorlatban tartósan érvényesül.”⁴⁹

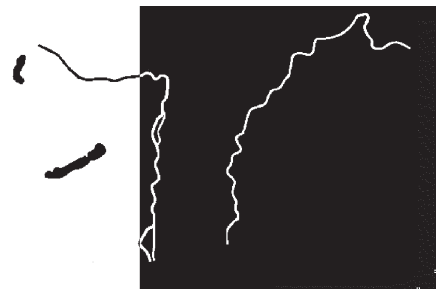
Melegh ugyanezt a nacionalista retorikát fedezi fel, és nevezi el kis(szerű) imperializmusnak (*petty imperialism*). Eszerint a státustörvénnyel a volt kormányzat a lejtőn „lefelé tekintve” emelte volna ki a határon túl rekedt magyarokat Kelet-Európa fogságából „a nemzet határokon átívelő újraegyesítésével”. (118–123. old.) (Az elemzés magyarul megjelent korábbi változataiban a „nemzet-újraegyesítés” eszméjének háttérében Melegh a

kormány olcsó munkaerőimportról gondoskodó politikáját vélte megpillantani).⁵⁰

E logika szerint, a lejtőn „felfelé tekintve” kicsiknek érezzük magunkat, és szenvedünk a megsemmisítő „birodalmi tekintettől”. Ám megfordulva, és a lejtőn „lefelé tekintve” e frusztrációnkat bátran rávetíthetjük a nálunk lejjebb lévőkre, hiszen az ő szemükben mi is „civilizátorok” lehetünk. Ez a mechanizmus (Melegh szerint) nemcsak a jobboldali parlamenti pártokra, hanem a saját társadalom orientalizálására és „másfelének tekintésére” (*otherization*) hajló, honfitársait mindenáron civilizálni kívánó hazai liberális elite is érvényes, és ebben a 23 millió román munkavállalóval riogató szocialista modernizátorok sem kivételek. Ebben az értelemben a harmadikutas *pocsvennyikok* és a nyugatos *zapadnyikok* mellett a geokulturális bovaristák vagy az etnicitást ontologizáló ősiségelmélet román hívei ugyanúgy a lejtőlogika rabjai, mint az europaizáló és felvilágosító bolgár elit vagy a velük szemben álló autochton nacionalizmus képviselői.⁵¹ A kérdés mindig az, hogy kik, kiket és hogyan „lökdösnek lefelé a lejtőn”, hogy így látszólag „feljebb” kerülhessenek.

A magyarországi (és minden bizonnyal a régióra jellemző) közéleti és politikai viszonyokra talán jól illeszkedik a Kelet–Nyugat modell, történetileg, illetve földrajzilag azonban nem szabad „túláltalánosítani” ezt a koncepciót. (E hibát Melegh nem is követi el). Tágabb összefüggések elemzéséhez a civilizáció és a kultúra ellenfogalmi jobban alkalmazhatók az olyan „szimbolikusan elmosódó” regionális kategóriáknál, mint amilyen Kelet és Nyugat, Észak vagy Dél. A „kultúra” fogalma ebben az oppozícióban ráadásul lehetőséget ad annak megértésére is, ami a Kelet–Nyugat lejtő képzetével nemigen egyeztethető össze, hogy ti. az alul lévőket sajátos stratégiáikat is kidolgozhatnak, hogy hátrányaik mellett „másságukból” előnyöket is kovácsolhassanak. Úgy látszik azonban, hogy Meleghnél a domináns Kelet–Nyugat diskurzus börtönéből való szabadulás vágya, vagyis e lejtő bírálatának szándéka fontosabb volt az elfogulatlan és precíz leírás szempontjánál.

Mindazonáltal elismerésre méltó, hogy elkötelezett értelmiségiként Melegh Attila fényt igyekszik deríteni a társadalmi igazságtalanságra (egyenlőtlenségekre, elnyomásra, kizsákmányolásra), hogy a fennálló rendszer bírálatára törekszik, és annak megváltoztatásáért is síkraszáll. Interjújának legvégén már kifejezetten aktivistaként szólal meg, voltaképpen a piaci rendszerek megzabolázásához szükséges irányt vázolja. Ha nem gondolkodunk el a globális piaci rendszerek

reformján – mondja –, akkor „a hierarchikus világrend megesz minket, és rasszistát, nacionalistát, liberális hipokritát vagy fundamentalistát csinál belőlünk, [attól függően, hogy] mikor éppen hol kötünk ki a hierarchikus rendben, és éppen merrefelé nézünk [a lejtőn]. Ezt pedig nem akarhatjuk.”⁵² A könyvet az elmélyült és alapos elemzések hívei helyett inkább harci kedvüket fűteni vágyó aktivistáknak ajánljuk. Csak remélhetjük, hogy e világmegváltó irányzat törekvése nem bizonyul sziszifuszi vállalkozásnak.

- 1 Antohi, Sorin: A kilencvenes évek románsága. Szimbolikus földrajz és társadalmi identitás. *Café Babel*, 2001. 39–40: 54. <http://www.cafebabel.hu/szamok/keletnyugat/antohi>.
- 2 Vö. Zombory Máté: Pörgetős történelem: használati utasítás a magyar nemzeti képzeleti térképhez, e lapszámban; valamint uő: Nemzeti rítusok kartográfiája. *Replika*, 2006. 56–57: 61–81.
- 3 Hogy ezt nem csak mi gondoljuk így, vö. Adak, Sevgi – Turan, Ömer: Hány híd köti össze a „Keletet” a „Nyugattal”? e lap hasábjain.
- 4 Melegh, Attila: *On the East–West slope: Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest–New York: CEU Press, 2006. Az oldalszám-hivatkozásokat a szövegben zárójelben jelzem. A szerző munkásságáról: http://demografia.hu/halasz_p.html.
- 5 Vö. egyebek mellett: Melegh Attila: A „Kelet–Nyugat” beszédmód. *Népszabadság*, 2001. december 12. <http://www.nol.hu/cikk/40151/>.
- 6 Vö. például a kommunizmus keleti „besorolásáról”: Laczó Ferenc: „Kun Béla-s rapperek Keletre menjetek!” Reflexiók kommunizmusról és a Kelet-, a Nyugat- és az Európa referenciákról. E számban.
- 7 Vö. Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 1992. 3: 3–20.
- 8 Antohi, Sorin: Romania and the Balkans. From geocultural bovarism to ethnic ontology. *Transit – Europäische Revue*, 2002. 21. sz. <http://www.iwm.at/t-21txt8.htm>.
- 9 Vö. Orbán Viktor Nekünk most előre kell lépni. http://urbanviktor.hu/beszedekek_list.php?item=29, valamint: Szent-Iványi István: Jogodban áll gyűlölni. *Népszabadság*, 2001. augusztus 17. <http://www.nol.hu/cikk/27223/>.
- 10 Vö. Bourdieu, Pierre: Schluß: Klassen und Klassifizierungen. In uő: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. (La distinction)* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982. 749, angolul: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu.htm>.
- 11 Vö. Bourdieu, Pierre: Osztályhelyzet és osztálypozíció. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: KJK, 1971. 402–432.
- 12 Vö. Bourdieu *Die feinen Unterschiede*; valamint uő. Osztályhelyzet és osztálypozíció. 417–432.
- 13 Böröcz munkásságának nagy része elérhető honlapjáról (borocz.net). Vö. A Világ és Mi. Interjú Böröcz József szociológussal. (Készítette: Frida Balázs és Pulay Gergő). *Anthropolis*, 2006. 3.1: 96–101. Lásd még: Böröcz József: „Mit mondjak – ez nem egy európai könyv!” *Regio*, 2006. 1: 246–248.
- 14 Az EU „keleti bővítésének” kritikai vizsgálatához vö. Böröcz, József – Kovács, Melinda (eds.): *Empire’s new clothes. Unveiling EU enlargement*. (E-book.) *Central-Europe Review*, 2001. <http://www.rci.rutgers.edu/~eu/Empire.pdf>; illetve uők (szerk.): EU-birodalom. *Replika*, 2001. 45–46: 22–149. <http://www.replika.hu/archivum/45>.
- 15 Melegh Attila: A kelet/nyugat lejtő. *ÉS*, 2003. 17. sz. <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=FEUILLETON0317>.
- 16 Vö. Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000.
- 17 Vö. Melegh Attila (szerk.): Szürke zónák. Összehasonlított regionális másságok. *Replika*, 2001. 43–44: 109–192. <http://www.replika.hu/archivum/43>.
- 18 Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford CA: Stanford University Press, 1994. Magyarul olvasható: uő: Hogyan találták fel Kelet-Európát? *Café Babel*, 2001. 39–40: 41–52. <http://www.cafebabel.hu/szamok/keletnyugat/wolff>.
- 19 Todorova, Maria: *Imagining the Balkan.*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1997.
- 20 E kritikák jóval megelőzték Melegh Attila itt tárgyalt könyvének megjelenését, több ponton azonban a jelen kötetre is érvényesnek tekinthetők. Vö. Dupcsik Csaba: Falak és faltörők. *2000*, 2000. 7–8: 17–30. http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/2000_07/02.htm; valamint uő: The West, the East and the Border-lining. In Becker, Ulrike – Tamás, Pál (eds.): *Social Science in Eastern Europe NEWSLETTER, Special Edition 2001*, Bonn: InformationsZentrum Sozialwissenschaften, 2001. 31–39. http://www.gesis.org/en/publications/magazines/newsletter_eastern_europe/archive/nl01s/nl_sh_2001.pdf.
- 21 Lásd még recenzióját: Dupcsik Csaba: Kísértetház. Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. *Regio*, 2000. 4: 202–210. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00038/pdf/regio2000_4.pdf; valamint Todorova kutatási irányzatához csatlakozó könyvét: uő: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. Dupcsik fordította le a Todorova-könyv első fejezetét is, vö.: Todorova, Maria: A Balkán. *Nomen*. *2000*, 2000. 7–8. sz. <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/11.htm>.
- 22 Dupcsik: Falak és faltörők. 18.
- 23 Bakić-Hayden, Milica: Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 1995. 4: 917–931. <http://tek.bke.hu/posztkolon/index.php?module=articles&func=display&ptid=2&aid=80>.
- 24 Vö. Neumann, Iver: *Uses of the Other. »The East« in European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999; valamint uő: Európa tobzoscája. *Replika*, 2001. 43–44: 133–138.
- 25 Vö. Dupcsik idézett műveivel.

- 26 Kideckel, David A.: What's in a Name. The Persistence of East Europe as a Conceptual Category. *Replika Special issue: Colonisation or Partnership?*, 1996.
- 27 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 2000, 2006. 1: 4. http://www.ketezer.hu/menu4/2006_01/melegh.html.
- Vö. Foucault, Michel: Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1992. 1: 45–52.
- 28 Vö. Foucault, Michel: Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom. In uő: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz, 1999. 135–162.
- 29 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 4.
- 30 Vö. Melegh Attila: Új téglák, régi falak. Kelet-Európa a New York Times civilizációs térképén. 2000, 1999. 6: 17–27.
- 31 Vö. Melegh: A „Kelet–Nyugat” beszédmód. I. m.; uő: A kelet/nyugat lejtő. I. m.; uő: Kinek a nevében? *Népszabadság*, 2002. november 21. <http://www.nol.hu/cikk/87795/>, uő: A globális munkás védtelensége, *Népszabadság*, 2004. november 24. <http://www.nol.hu/cikk/341654/>.
- 32 Lásd még Melegh Attila: Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény. In Kovács János Máttyás (szerk.): *Zárva várt Nyugat: Tanulmányok a kulturális globalizációról*. Budapest: Sík, 2000; valamint: *Eszmélet*, 2002. 55: 33–62. <http://eszmelet.freeweb.hu/55/e55.html>.
- 33 Vö. Dupcsik: Falak és faltörők című írásában. 9., 12. és 19. lábjegyzetével.
- 34 Vö. Dupcsik idézett műveivel, különösen: *The West, the East and the Border-lining*. 38.
- 35 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 8.
- 36 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 3.
- 37 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 6. (Kiemelés tőlem); vö: „Különbséget tesznek gyerek és gyerek között”. Interjú Melegh Attila társadalomtörténésszel. (Készítette: Kende Ágnes.) *Amaro Drom*, 2001. 3. sz. <http://www.amarodrom.hu/archivum/2001/0103/text4.htm>.
- 38 Normatív mércéje vélhetően nem áll messze Böröczétől, vö: Böröcz József: Baloldaliságteszt. *HVG*, 2004. 37: 70–71. http://www.attac.hu/cikk.php?id_article=418.
- 39 Dupcsik Falak és faltörők: 26.
- 40 Vö: „Hősök helyett közvetítők”. Beszélgetés Alekszandar Kjoszszev kultúrakutatóval (készítette: Pulay Gergő és Sztefan Krasztev) e lapszámban; valamint: Kjoszszev, Alekszandar: Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 2000. 37. sz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjoszsz.htm>.
- 41 Példaként említhető Böröcz Giddens-kritikája (vö: Böröcz József: „Anthony Giddens: Szociológia. *BUKSZ*, 1997. 3. sz. <http://www.c3.hu/scripta/buksz/97/03/borocz.htm>), lásd még Dupcsik „Falak és faltörők” 12. lábja.
- 42 Vö: Elias, Norbert: A „civilizáció”- és a „kultúra”-fogalom szociogenezisééről. In uő: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat, 1987. 63–104. Pontosabb, de rövidített fordításban: uő: A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris, 1998. 41–51.
- 43 Elias: A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. 40. (Kiemelés az eredetiben.)
- 44 Csepeli György – Wessely Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 1992. 1–2: 2.
- 45 Csepeli–Wessely: i. m. 3.
- 46 Elias: A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. 43. (Kiemelés tőlem).
- 47 Csepeli–Wessely: i. m. 2.
- 48 Vö: Csepeli–Wessely: i. m., különösen 3., valamint: Wessely (szerk) i. m. 8–9.
- 49 Csepeli–Wessely: i. m. 3–4.
- 50 Vö: Melegh Mozgó Kelet, valamint uő: A kelet/nyugat lejtő.
- 51 A *pocsvennyikok* és *zapadnyikok* jellemzéséhez vö: Csepeli–Wessely: i. m. 2; a román, illetve a bolgár diagnózishoz lásd Antohi és Kjoszszev idézett műveit.
- 52 Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. 11.

